

СОНДАЖНА ИСТРАЖИВАЊА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ УТВРЂЕЊА У ВРАЊСКОЈ БАЊИ И КОРБЕВЦУ*

Дејан Радичевић, Филозофски факултет, Београд
Гордана Стојичић и Горан Митровић, Народни музеј, Врање
и Александар Ранисављевић, Београд

Постојање великог броја утврђења по брдовитом ободу Врањске котлине познато је од раније, али она још увек нису била предмет посебних истраживања. Како би се сазнања бар делом употпунила, током септембра 2003. године сондирана су два утврђења у Врањској Бањи и једно у селу Корбевац, Мада скромна по обиму, истраживања су изнедрила довољно података да се одреди њихово трајање. Поред присуства налаза који су потврђивали да су поједина утврђења коришћена већ у праисторији, као и у зрелом раздобљу средњег века, установљено је да се у њима најинтензивније живело у раздобље од краја IV до средине VI столећа.

Кључне речи: Врањска котлина, касна антика, рана Византија, утврђење.

Мада својим географским положајем на једној од главних балканских комуникација представља подручје у коме се несумњиво може очекивати изузетно богат и разноврстан археолошки материјал, Врањска котлина је још увек недовољно испитивана и проучена. Археолошка баштина овог краја одавно је предмет пажње истраживача, али су систематичнији радови интензивирани тек у најскорије време. Најстарији подаци, делом о појединим случајним налазима, а делом о топографији терена, забележени су током последњих деценија XIX и почетком XX столећа – касније су углавном сабрани у делу *Археолошка налазишта у Србији* (Гарашанин и Гарашанин 1951: 31–32, 135–136). Прва значајнија рекогносцирања подручја Врања и његове околине изведена су 1952/53. године (Гарашанин и Гарашанин 1965: 18), док је систематска рекогносцирања од Лепенице на северу до Прешева на југу, у периоду од 1964. до

* Рад је настао као резултат активности на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Врање, Јабланица, Кукавица и Трговиште у 7–11. столећу* (Ев. бр. 1481).

1968. године, обавио М. Јовановића, археолог Народног музеја у Врању (Јовановић 1965: 217–235; исти 1966: 314–327; исти 1967: 313–335; исти 1968: 496–505). Археолози врањанског музеја су три деценије касније спровели ревизиона рекогносцирања у централном делу Јужноморавске котлине и долини реке Кршевице (Булатовић и Митровић 1996/7: 29–42).

Рекогносцирања су указала на постојање великог броја утврђења распоређених по брдовитом ободу Јужноморавске котлине, али она још увек нису била предмет посебних истраживања. На основу површинских налаза, тек оквирно су опредељивана у различита раздобља, од праисторије до средњег века, док прецизнији подаци по правилу недостају. Како би се сазнања бар делом употпунила, током септембра 2003. године археолошки су сондирана два утврђења у Врањској Бањи и једно у селу Корбевац.¹

Врањска Бања се налази у долини Бањске реке, 12 km источно од Врања. Због лековитих особина топле воде позната је као лечилиште, а очигледно је да су својства бањских извора била врло добро знана још од најранијих времена. Долина Бањштице је по правцу северозапад–југоисток, у дужини од око 3,5 km и са највећом ширином око 3 km, широко отворена према Јужној Морави, док је са свих осталих страна потпуно затворена околним брдима. У залеђу се издижу хридови Лева реке и Изумна, са севера бујковачка и липовачка брда, а са јужне стране Кумаревска чука и Топлац. Данашња варошица је развучена целом дужином долине према Морави, док се најстарије језгро налази на супротном крају, око термалних извора. Археолошки трагови сведоче да се на том простору живот концентрисао и у ранијим временима. Даље ка југоистоку започиње горњи ток Бањске реке, где се она готово кањонски пробија између високих брда. Уз реку води и стари пут који преко Првонека и Старог Глога повезује врањску котлину са облашћу Трговишта.

Ранија истраживања у Бањи показују да се на том простору живело већ у праисторији, а нарочито током античког периода (Гарашанин и Гарашанин 1965: 11). Прва археолошка ископавања обављена су 1964. године на локалитету Латифка, уз десну обалу Бањштице неколико стотина метара јужно од Мораве. На сондираном простору откривени су остаци античких грађевина (Јовановић 1964: 92–93; исти 1965: 223–224).

Прошлогодишња ископавања обављена су на супротном крају бањске котлине, у њеном брдовитом залеђу, где је на локалитетима Црквиште и Кале од раније познато постојање утврђења. Локалитет Црквиште се

¹ Ископавања су извођена од 15. 09. до 25. 09. 2003. године, кроз сарадњу Филозофског факултета у Београду и Народног музеја у Врању. Обавили су их потписани, под руководством др Ђ. Јанковића. Неопходна финансијска средства издвојена су из буџета СО Врање.

налази са десне стране Бањске реке, на стеновитом гребену изнад дела варошице око цркве Св. Илије (сл. 1: 1).² Представља завршетак једног од огранака Бањског рида, који по правцу североисток–југозапад постепено пада према реци (таб. I, 1). Ради се о положају са кога се пружа одличан преглед читавог доњег тока Бањске реке, до њеног ушћа у Мораву. Утврђење се налазило на југозападном крају гребена, изнад стрмих падина и стеновитих литица којима се завршава према истоку и западу. Нешто блажа је јужна падина, док је низ гребен са североисточне стране водио једини правац којим се утврђењу лако могло приступити.

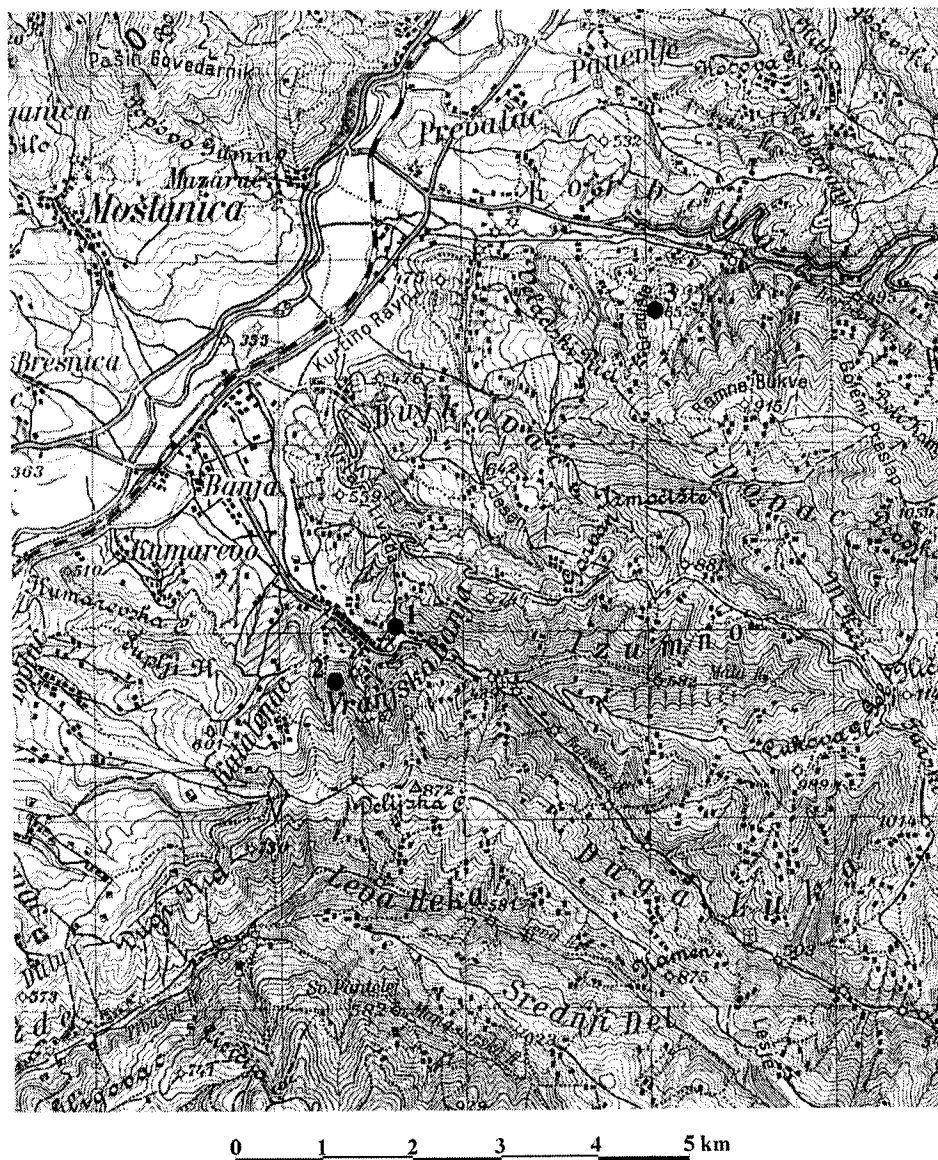
Остаци утврђења на том месту већ одавно привлаче пажњу истраживача. На путу из Врања у Владичин Хан 1889. године посетио их је Ф. Каниц, који је на “узаном платоу Изамно” уочио “јак, правоугаони антички кастел са дужим странама које су се спуштале ка реци и тамо завршавале у једном објекту са 1,4 m дебелим и 45 m дугим зидовима”. На обали реке узводно од овог објекта запазио је темеље округле куле пречника 2,5 m, а на основу свега откривеног закључио је да су изворе топле воде користили Римљани штитећи их јаким утврђењем (Каниц 1985: 263). Према Каницу, испод утврђења је пролазио добро обезбеђен пут за Тракију, који су штитила и најближа утврђења код Првонека и Старог Глога.

Почетком XX столећа на својој археолошкој екскурзији по јужној Србији, заједно са К. Јовановићем, локалитет је обишао и затечене остатке укратко описао М. Васић (Васић и Јовановић 1906: 6–7). Готово пола века након Васићевог описа нове податке о локалитету забележили су прво М. Гарашанин почетком педесетих година прошлог века, а потом и М. Јовановић, који је остатке утврђења обишао 1964. године (Гарашанин и Гарашанин 1965: 11; Јовановић 1965: 228).

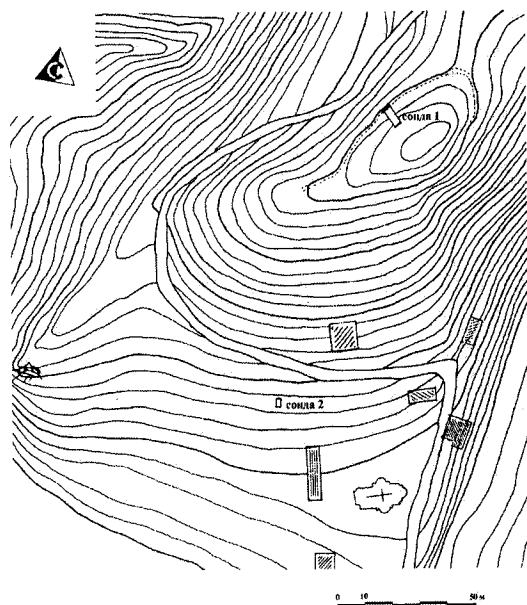
Ситуација затечена на локалитету 2003. године битно се разликује од описа ранијих истраживача. Издигнутији, североисточни део утврђења углавном је остао непромењен. Ради се о издуженом, елипсоидном платоу димензија око 70 x 30 m, који постепено пада у правцу југозапада (сл. 2).³ Целом дужином северозападног обода платоа јасно се уочава траса бедема, чији су остаци на појединим местима видљиви и на површини терена. Остаци бедема се не примећују на југоисточном ободу платоа, а питање је да ли је ту икада и постојао, будући да је плато на тој страни природно браћен стеновитим литицама и неприступачним падинама.

² Мештани Бање локалитет називају Црквисте или Црквено, док је код старијих истраживача, пре више од једног столећа, забележен под различитим именима: Кале–баир, град на Изому, Кале или Градић.

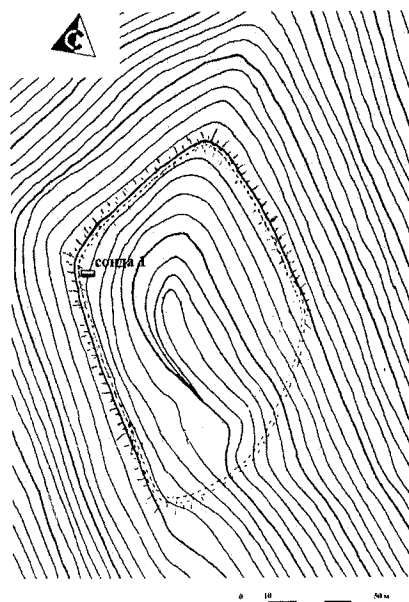
³ Новину представља телевизијски репетитор подигнут пре око две и по деценије на централном делу платоа.

Сл. 1. Положај сондираних утврђења (1. Црквиште; 2. Кале; 3. Градиште)
 Fig. 1. The situation of surveyed fortifications (1. Crkvište; 2. Kale; 3. Gradište)

Сл. 2. Локалитет Црквиште, скица основе утврђења
Fig. 2. The site Crkvište, sketch of the fortification foundation

Сл. 3. Локалитет Кале, скица основе утврђења
Fig. 3. The site Kale, sketch of the fortification foundation

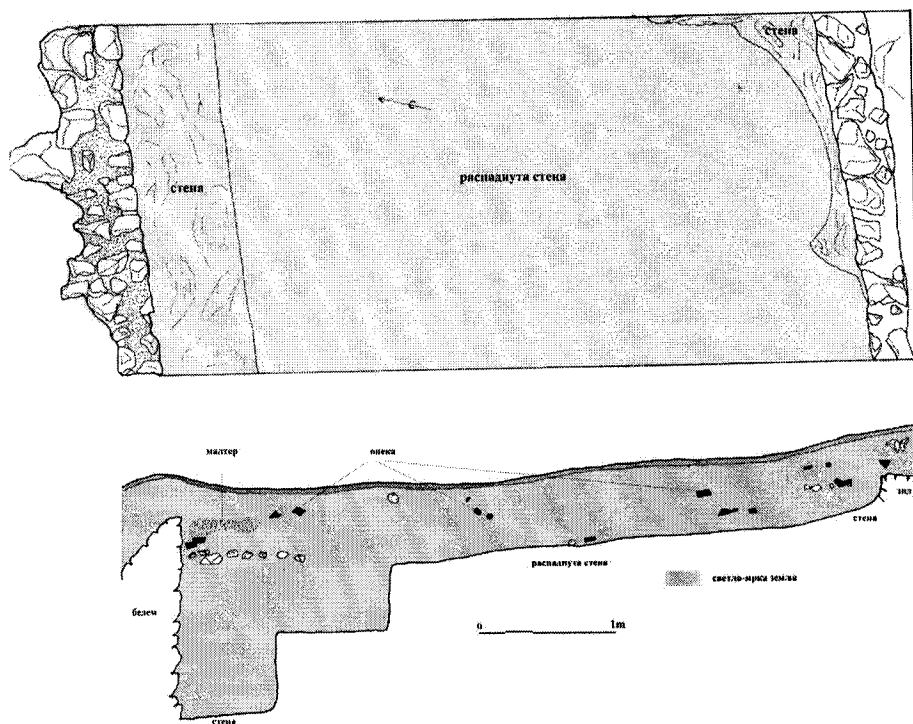
За разлику од уздигнутијег дела, који није угрожен савременом градњом, нижи, јужни део локалитета је са ширењем варошице на том простору, а нарочито са изградњом великог, никада завршеног хотела на десној обали Бањштице, потпуно измењен у последњим деценијама. Према подацима мештана, приликом копања темеља за куће наилазило се на остатке зида, који би према положају највероватније могао одговарати наставку северозападног бедема утврђења. Тај бедем је по свој прилици водио дуж читавог обода гребена и завршавао се на високој литици изнад реке – на положају који представља изванредну природну осматрачницу.⁴

Једини остатак, који данас указује да је падина према Бањштици и са источне стране била утврђена до саме реке, представља део бедема очуван између незавршеног хотела и црквеног дворишта. Да су знатни остаци бедема, па и остаци куле, постојали на овом делу локалитета до 1978. године, када су уништени изградњом хотела, сведоче наведени Каницови подаци (Каниц 1985: 263), као и каснији описи М. Гарашанина и М. Јовановића. Гарашанин бележи да су се западно и северозападно од цркве налазила два паралелна зида од ломљеног камена и малтера, очуване ширине око 1,50 m и удаљени један од другог око 2,50 m. Зидови су били оријентисани у правцу запад – исток и губили су се у брду, чије су падине биле прекривене опекама римског формата (Гарашанин и Гарашанин 1965: 11). На истом делу локалитета су се и 1964. године уочавали остаци чврстих, дебелих зидова везаних белим малтером, за које је М. Јовановић сматрао да су највероватније припадали неком античком објекту (Јовановић 1965: 228).

Приликом прошлогодишњих радова сондирана су оба дела локалитета – горњи плато утврђења и јужна падина према реци. Сонда 1 је постављена у средишњи део горњег платоа, под правим углом у односу на трасу бедема (сл. 2). Димензије су јој износиле 6 x 2,5 m, а дужици странама је приближно оријентисана по правцу север – југ. Приликом њеног ископавања констатована је прилично једноставна стратиграфска слика (сл. 4). Након уклањања површинског слоја, на релативној дубини од око 0,10 m, започињао је културни слој светломрке боје, различите дебљине – од 0,30 m уз јужни профил сонде до 0,60–1 m у северној половини ископа и уз унутрашње лице бедема. Тај слој је у ширини од 0,90–1 m уз унутрашње лице бедема био прекривен шупом од обрушеног бедема.

Уз јужни профил сонде, на релативној дубини од 0,40 m, откривено је спољно лице зида, највероватније од објекта који се налази на простору

⁴ На том месту је 1951. године подигнут споменик жртвама Другог светског рата, тако да је његов некадашњи изглед измењен.

Сл. 4. Локалитет Црквиште, основа и источни профил сонде 1

Fig. 4. The site Crkvište, the foundation and eastern cross section of the trench 1

јужно од сонде. Зид је очуван у висини од једног реда камена, а грађен је ломљеним каменом везаним блатом. Откривен је у ширини од 0,20–0,40 m, док је остатак залазио у профил ископа. Подигнут је на стени која се у југоисточном углу сонде појавила на дубини од 0,50 m и постепено пада дуж источног профила у ширини од 1,65 m. На чврсту стену се у правцу севера настављала распаднута стена измешана са светломрком земљом. Тај слој је представљао ниво археолошке здравице, која се налази на дубини од 0,5 m према југоисточном углу сонде, а потом пада до 0,60 m на средини ископа и 0,70–0,85 m у његовој северној половини. На ширини од 1,50 m према унутрашњем лицу бедема ниво здравице је пробијен у виду степенасто проширеног темељног рова.

Бедем је откривен на релативној дубини од 0,20 m. Зидан је ломљеним и делом притесаним каменом, који је везиван кречним малтером и слаган у мање-више неправилне редове. Спољно лице је било осуто, тако да првобитна ширина није измерена, док је највећа очувана ширина износила 0,90 m. Унутрашње лице бедема очувано је у висини од 1,45 m, а доња кота темеља се налазила на релативној дубини од 1,75–1,80 m, на

којој се налазила и чврста стена над којом је бедем подигнут. Првобитно надземни део бедема очуван је у висини од око 0,50 m.

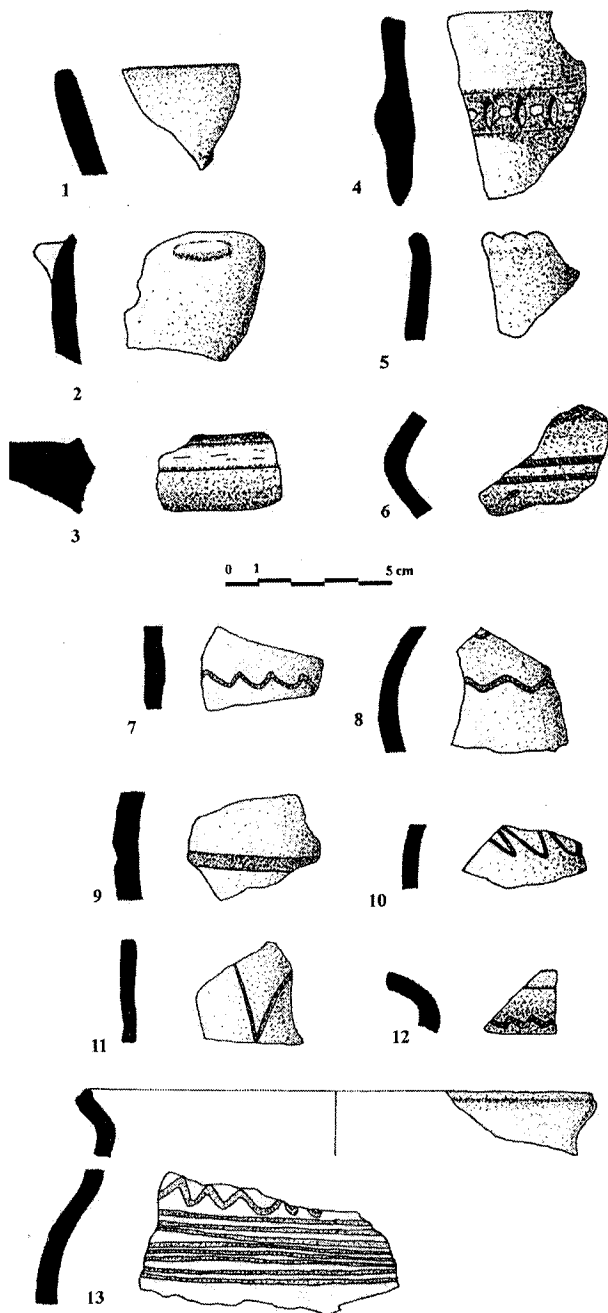
Културни слој су карактерисали налази грнчарије, ситни фрагменти опеке и по која животињска кост. Фрагменти опеке су различитих дебљина, од 2,5 cm (тегуле), 3 cm (имбрекси) до 4 cm (зидне опеке) – највећи број налаза припадао је кровној покривци. У истом слоју пронађен је 61 уломак од различитих стаклених посуда и тридесетак уломака равног, прозорског стакла (дебљине око 2 mm). Уломци посуда су припадали коничним и полулоптастим пехарима или зделама, прстенасто задебљаног обода. Само један фрагмент припадао је пехару или здели са левкасто разгрнутим ободом. Прозорско стакло је углавном безбојно, знатно ређе зеленкасте боје, док су делови посуда зеленкасти, безбојни или жућкасти. Осим делова обода и трбуха, пронађена је и танка, једноставна дршкица, као и фрагмент ниске, кружне стопе. Само на једном уломку уочавао се украс у виду вертикално урезаних, паралелних линија. Генерално узевши, пронађени уломци могу се приписати типовима посуда какве се на бројним налазиштима у Србији углавном оквирно опредељују од IV до VI века.

Налази металних предмета су били веома ретки и, изузев налаза новца, хронолошки неосетљиви. Пронађена је делимично очувана, највероватније, стрелица са тулцом, затим мања гвоздена кламфа и фрагментован већи гвоздени клин или радни део некакве алатке (пробојца или длета), као и мања гвоздена кука (или већа удица за риболов) са горњим крајем у виду кружне петље и комад бронзане жице кружног пресека, савијен у облику осмице. Посебну групу налаза, од посебног значаја за датовање слоја, чини шест бронзаних новчића пронађених на различитим релативним дубинама у делу сонде према унутрашњем лицу бедема.⁵ Пронађени примерци већином припадају ситном бронзаном новцу и оквирно се могу определити у крај IV и V столеће. Веома су слабо очувани, углавном нечитки, а најмлађи читак примерак представља новац цара Маркијана (450–457).⁶

Најбројније налазе из културног слоја на Црквисту представљају уломци грнчарије израђене на брзом витлу, мада су на најнижим kotaма у делу сонде уз бедем, измешани са млађом грнчаријом, пронађени и малобројни уломци праисторијске грнчарије коју карактеришу грубља фактура и начин израде без употребе витла (сл. 5: 1–6). Ради се о

⁵ Сви новчићи су пронађени на површини ископа од 2,5 x 1,70 m уз унутрашње лице бедема. Три су пронађена на релативној дубини од 0,15–0,20 m, а по један на дубинама од 0,45 m, 0,70 m и 0,90 m.

⁶ Налазе новца је хронолошки определио мр Н. Црнобрња, музејски саветник у Музеју града Београда, на чему му овом приликом захваљујемо. Ситни бронзани новац цара Маркијана представља примерак који на реверсу има монограм карактеристичан за солунску ковницу (Carson and Kent 1989: 82, Serial No. 1880).

Сл. 5. Локалитет Црквиште, грнчарија
 Fig. 5. Pottery from the site Crkvište

грнчарији особеној за позно бронзано доба и почетак прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба, на основу које се може претпоставити да је на Црквишту постојало градинско насеље Брњичке културне групе, слично са онима каква су на простору Брањско-бујановачке и Прешевске котлине од раније позната на Градишту у Кончуљу, Градини у Љанику и Градишту у Прибоју (Булатовић 1990–2000: 23–41; Stojić 2001: 9–32).

Осим праисторијске, сва остала грнчарија израђена је на брзом витлу, од пречишћене глине са додатком ситнозрног песка, понекад кварца и врло ретко туцане шкољке (сл. 6 и 7). Посуде су добро печене, а боја печења се креће у тоновима црвеномрке и сивомрке боје, присутним у приближно подједнаком броју. Међу свим уломцима, пронађен је само један фрагмент, највероватније од веће зделе, која је била прекривена зеленкастом глеђи са унутрашње стране.

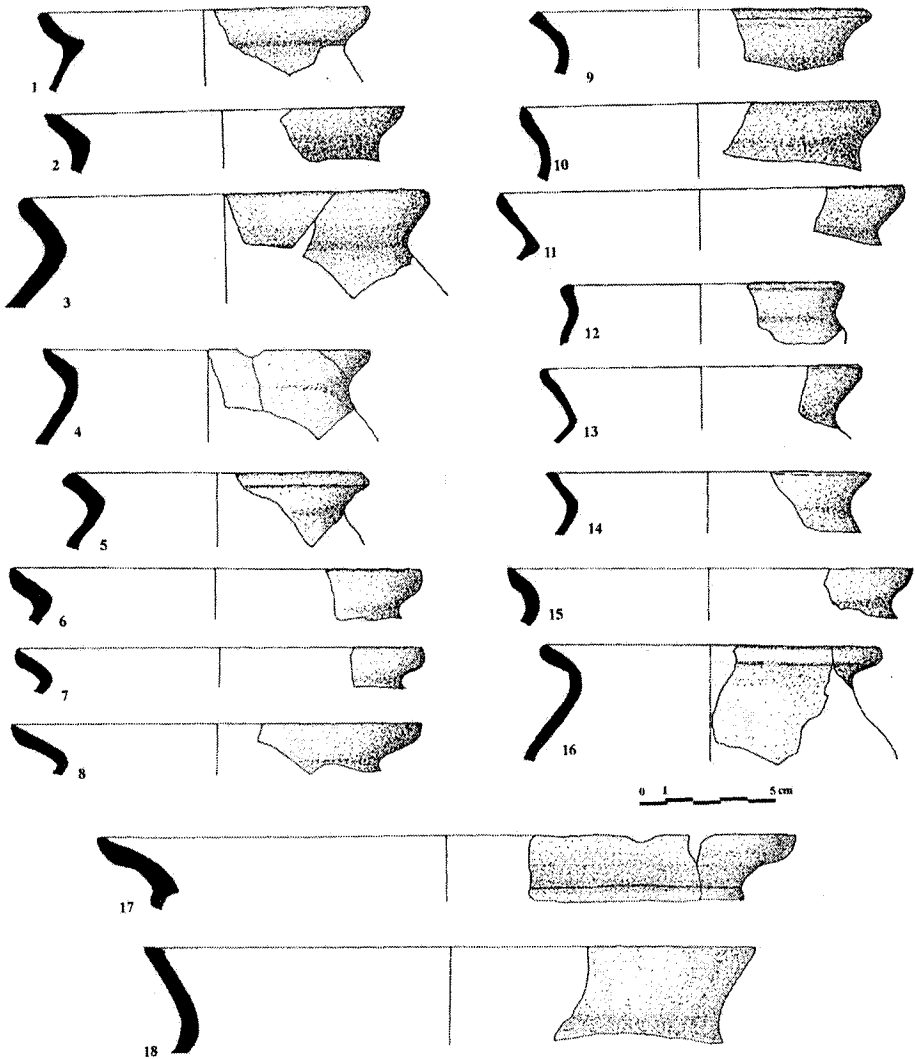
Разноврсност посуда је прилично скромна. Најзаступљенији облик представљају лонци, а у знатно мањем броју заступљени су поклопци и зделе, док су најређи уломци који би се могли приписати крчазима. Лонци су различитих величина (сл. 6), али углавном средњих и мањих димензија са пречницима обода између 11 и 19 cm. Знатно су ређи већи лонци дебљих зидова са пречницима обода од 24 до 27 cm. По правилу су без украса и тек изузетно забележени су уломци са плитко урезаним водоравним линијама. Дна лонаца су равна, док су ободи косо разгрнути, прави и непрофилисани, а могу бити и прилично издужени. Изузетак представља само један лонац са лучно разгрнутим ободом заобљене усне, који је веома оштро, без врата, спојен са раменом посуде (сл. 6: 1). Код осталих лонаца мале разлике постоје само у начину обликовања усне обода. Већина их има обод са усном заобљеном само са спољне стране, док су нешто малобројнији ободи на којима је усна заобљена и споља и изнутра, као и ободи са укусо или водоравно засеченом усном.

Поклопци су калотасти или конични, са дугметастом дршком на горњем крају (сл. 7: 1–7). Само је на једном примерку спољна површина водоравно наребрена, док су сви остали глатких површина. Ободи су им или непрофилисани са укусо или водоравно засеченом усном, или оштро профилисани са унутра подвијеним ободом који има мање или више ужлебљену усну.

Делови здела углавном се могу приписати истом типу полулоптастих здела са водоравно извученим ободом (сл. 7: 9–11). Само се за један уломак не може искључити могућност да припада коничној здели или чак тањиру (сл. 7: 8). Спољне површине су већином равне, мада могу бити и водоравно наребрене. Ободи су непрофилисани са једноставно заобљеном усном, али има и профилисаних обода, на чијој се горњој површини налазе шири жлеб или концентрична ребра.

Уломци крчага су веома ситни, а углавном су заступљени делови обода или дршке, док су препознатљиви делови врата или трбуха ма-

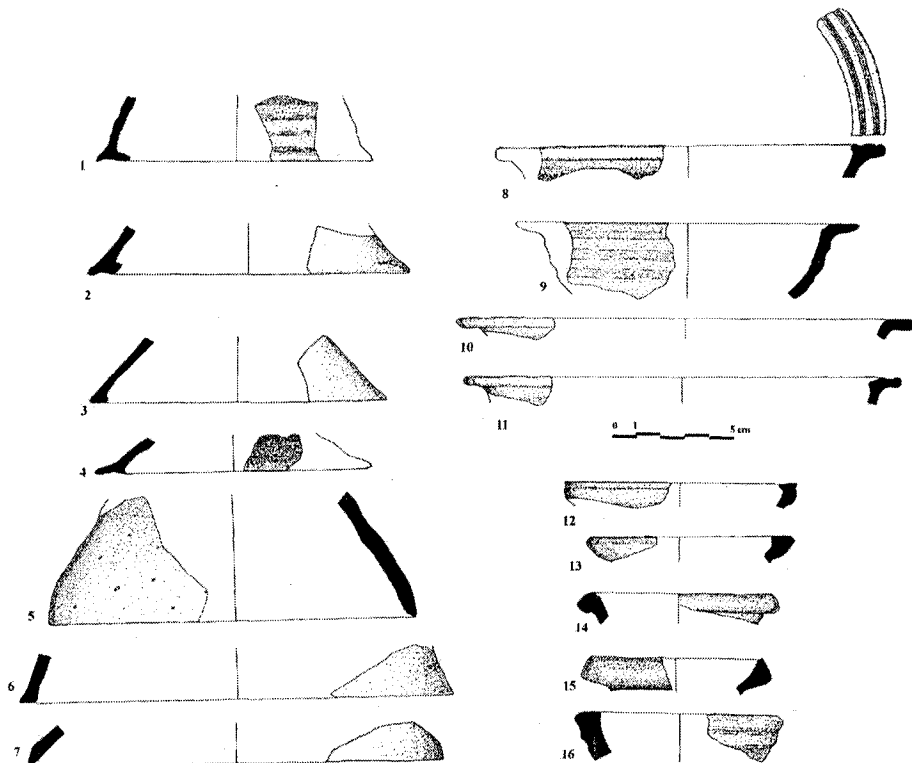
лобројнији (сл. 7: 12–16). Одликује их добра фактура од пречишћене глине и црвенкаста боја печења. Заступљена су два типа обода: левкасти са тракасто обликованом усном или лучно разгнута са водоравно засеченом усном. На појединим примерцима са лучно разгнутим ободом спољна површина је водоравно наребрена.

Сл. 6. Локалитет Црквиште, грнчарија
Fig. 6. Pottery from the site Crkvište

Према типолошким карактеристикама, пронађену грнчарију тек оквирно можемо приписати касноантичком–рановизантијском раздобљу. Она припада локалној керамичкој производњи која нам још увек није позната у довољној мери да би се могло говорити о прецизнијим хронолошким опредељењима појединих облика. На основу налаза новца из слоја у коме је пронађена, могуће је нешто одређеније датовање у крају IV и V столеће.

Осим горњег платоа, током прошлогодишње кампање сондирана је и јужна падина Црквишта, окренута ка Бањској реци. Сонда 2 налазила се у насељеном делу локалитета, западно од цркве Св. Илије, а непосредно иза помоћних црквених зграда (сл. 2). На том месту постоји плато приближних димензија 10 x 10 m, у благом паду од севера ка југу. Данас је то једини простор расположив за ископавања на овом делу терена. Са јужне стране је оивичен ископом за незавршени хотел, а са севера путем за Липовац и Сливницу. На источној страни се налази црквено двориште, док је на западу густа борова шума. Сонда је постављена са намером да

Сл. 7. Локалитет Црквиште, грнчарија
Fig. 7. Pottery from the site Crkvište

се установи стратиграфија, као и да се провере ранији подаци о постојању гробља на овом делу локалитета.⁷ Наиме, још је М. Васић забележио да су у непосредној близини црквене зграде налажени гробови и људске кости, али без икаквих налаза погодних за њихово датирање (Васић и Јовановић 1906: 6–7). Више од пола столећа касније М. Јовановић је забележио да су 1956. године на падини која се спушта ка десној обали Бањштице откопавани гробови, које је определио у антички период (Јовановић 1965: 228). Приликом радова на засађивању борове шуме радници су наилазили на скелетне гробове, грађене од опеке и тегула у којима су нађени и разноврсни метални предмети, које су они, не придавајући им важност, бацали у реку. Оријентација гробова није тачно утврђена, а готово деценију касније на површини су се још увек могли видети делови опека из уништених гробова. У последњем издању своје монографије о Врањској Бањи на постојање некрополе указује и Н. Спасић, који наводи да је велики део гробља, као и делови бедема, заувек уништен приликом изградње хотела 1978. године (Спасић 2003: 15).

Димензије сонде 2 износиле су 3 x 1 m, а дужим странама је приближно оријентисана по правцу север–југ. Испод површинског слоја ископан је слој тамномрког хумуса до релативне дубине од 0,20–0,30 m у коме је пронађен рецентан материјал измешан са малобројним уломцима позносредњовековне грнчарије (сл. 5: 7–12) и ретким уломцима грнчарије каква је пронађена и у слоју на горњем платоу Црквешта.⁸ У истом слоју су пронађени и делови људске лобање, као и уломци опеке идентичне са опеком из сонде 1. Испод хумуса је ископан слој мрке земље који су карактерисали бројни фрагменти опеке, ситно грумење гарежи и спорадични налази дислоцираних људских костију. Пронађена су и два крупнија комада изгорелог кућног лепа са отисцима од дрвета. Слој су карактерисали и ретки налази касноантичке грнчарије, са тек по којим уломком праисторијске керамике. При дну слоја, на релативним

⁷ Сонда се налазила у средишњем делу простора који је по свој прилици некада био обухваћен бедемима. Према подацима прикупљеним током ископавања, приликом изградње околних кућа, као и приликом изградње пута за Липовац, наилазило се на гомиле костију. Недалеко од сонде, са друге стране пута за Липовац, приликом копања темеља за гаражу породице Станисављевић 1977. године пронађена је једна већа посуда пуна жита и друга мања посуда висине око 30 cm (“црне боје, са представама женских фигура које играју”) у којој је пронађено 15 бронзаних новчића (“међу њима је био и новац цара Константина”). Посуда и новац су неколико година чувани у породичној кући, а онда је део новца са посудом однет у Врање, одакле никада нису враћени (усмени подаци добијени од госпође В. Станисављевић, правнице из Врањске Бање). Остатак оставе од 7 новчића налази се у Бањи код породице Станисављевић, али нам у време ископавања није био доступан.

⁸ Приликом ископавања сонде 1 није уочено присуство средњовековне грнчарије. Међутим, да се на горњем платоу Црквешта могу очекивати и остаци из средњег века указују уломци грнчарије XIII–XV столећа пронађени у избаченој земљи из повеће јаме коју су за собом оставили трагачи за благом (сл. 5: 13), а која се налазила око 30 m северозападно од сонде 1.

дубинама од 0,90–1,00 m, само у западном профилу сонде, уочена су два укопа оивичена усправно постављеним каменом средње величине. На дубинама од 1,50 m уза северни и 1,10 m уз јужни профил ископа, дошло до нивоа компактне светломрке здравице.

Сондом 2 није установљена прецизна стратиграфска слика на јужној падини Црквишта, али је потврђено постојање гробова који по свој прилици имају и конструкције начињене од камена. Стиче се утисак да су укопавани у старији културни слој, а очигледно је да су слојеви поремећени и приликом каснијих прекопавања, могуће је чак и у најновије доба. Нажалост, гробови су само констатовани у профилу ископа, а није било могућности да се истраже у целини. Њихово датовање остаје отворено до будућих ископавања којима би се плато иза црквеног дворишта лако могао истражити у целини.⁹

Остаци другог утврђења сондираног током прошлогодишњих радова у Бањи налазе се на брду Кале, са друге стране Бањштице, готово насупрот Црквишту (сл. 1: 2). Са тог доминантног врха пружа се широк преглед читаве долине Бањске реке и великог дела Врањске котлине (таб. I, 2). Падине брда су стрме и тешко приступачне, а изузетак представља једино југоисточна страна којом води гребен преко кога се до утврђења могло лако dospети. На основу површинских трагова може се закључити да је бедемима био обухваћен издужени елипсоидни плато око врха брда, дугачак по правцу север–југ од 80 до 100 m, док му је највећа ширина око 60–70 m (сл. 3). Укупна површина брањена бедемима износила би приближно 0,5–0,6 ha.

Најраније податке о локалитету забележио је М. Васић, који је указао на остатке градских зидова, као и на трагове које су за собом оставили трагачи за благом. Утврђење је приписао раном добу средњег века, а у извештају се помиње и “долија коју је на локалитету ископао господин Виљем Бадер, од којих је један комад у Народном музеју у Београду” (Васић и Јовановић 1906: 7–8). Приликом рекогносцирања 1964. године локалитет није посећен, али је М. Јовановић забележио да су на његовом врху и падинама мештани налазили ситан бакарни римски новац, фрагментоване опеке, као и камени грађевински материјал. Један део мермерног стуба, који се у то време могао видети у порти бањске цркве, био је донет са брда Кале (Јовановић 1965: 226). Археолози Народног музеја у Врању су 1996. године обишли остатке утврђења и констатовали

⁹ Хронолошко одређивање некрополе могло би се повезати и са питањем утврђивања старости цркве Св. Илије. Изградња данашње бањске цркве завршена је 1935. године, али је она подигнута над старијим темељима непознате старости (Спасић 2003: 47). Темеле старе цркве помињу готово сви истраживачи старина у Бањи током последњих деценија XIX и почетком XX столећа (Јовановић 1993: 210; Каниц 1985: 263; Хаџи-Васиљевић 1900: 9; Васић и Јовановић 1906: 6–7).

налазе касноантичке опеке и керамике, као и остатке објеката који су се назирали у густој вегетацији. Као и читав век раније, опет је указано на штетне последице активности “дивљих” копача блага (Митровић и Булатовић 1996/7: 34).¹⁰

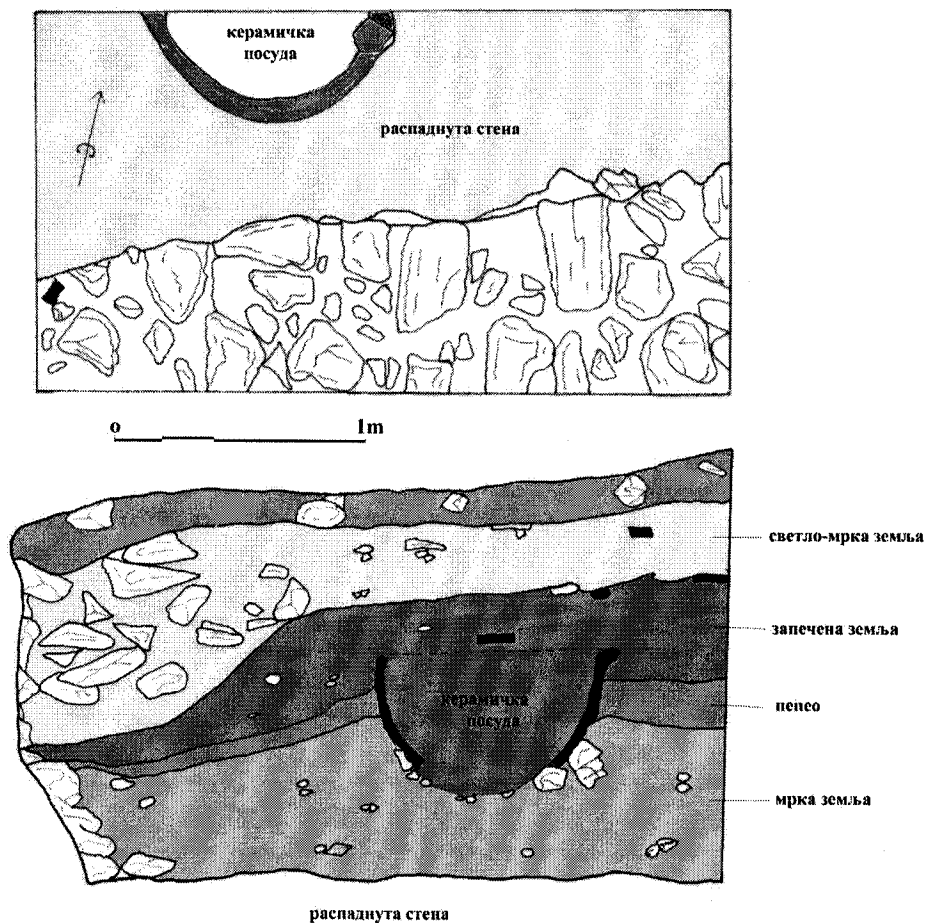
Током прошлогодишњих радова није сондиран највиши део утврђења, већ је сонда постављена на северозападној падини, око 50 m испод врха брда (сл. 3). На том се месту према конфигурацији терена могло очекивати постојање бедема, као и боља очуваност културних слојева. Димензије сонде су износиле 3 x 1,5 m, а дужим странама је оријентисана по правцу исток – запад. Након уклањања површинског слоја шумског хумуса дебљине 0,10–0,20 m ископан је слој светломерке земље са пуно ломљеног камена (шут), који је представљао слој рушења (сл. 8). Заједно са каменом проналажени су и бројни уломци опеке – уломци тегула дебљине 3 cm и имбрекса дебљине 2 и 3 cm; пронађена је и једна цела равна опека димензија 31 x 20,5 x 4,5 cm.¹¹

Након уклањања шута, на релативној дубини од 0,45 m уз источни, односно 0,85 m ка западном профилу сонде констатован је слој јако запечене земље. Испод запечене земље, уз јужни профил сонде откривен је зид објекта који је, по свој прилици, био прислоњен уз бедем, или је подигнут у његовој непосредној близини. Зид се пружао по правцу исток – запад, а откривен је целом дужином сонде, у ширини од 0,50–0,65 m (јужно лице је залазило у профил ископа тако да је остало неоткривено). Зидан је ломљеним каменом средње величине, слаганим у неправилне редове, а као везивни материјал коришћено је блато. Очуван је у укупној висини од 0,60 m, али му само надземни део у висини од 0,30 m има правилније лице, док му је темељни део исте висине неправилно проширен за 5 до 10 cm.

Приликом уклањања слоја запечене земље уз северни профил сонде на дубини од 0,80 m откривен је велики керамички суд, који би се према облику најпре могао одредити као питос широког отвора, или чак пре као “када”. Затечен је у правилном положају, са отвором пречника око 1 m окренутим нагоре. Највероватније се налазио унутар објекта коме припада и зид откривен у јужном профилу сонде. Посуда је била затво-

¹⁰ Исто као Црквиште и локалитет Кале је веома угрожен незаконитим прекопавањем. На више места су уочљиви повећи ископи “дивљих” археолога. У једном од тих ископа, на самом врху брда, откопан је зид грађевине у дужини од 3,5 m (зидан је ломљеним каменом уз употребу кречног малтера, а оријентисан приближно по правцу исток–запад). Током прошлогодишњих радова 20. 09. 2004. године на локалитету су затечени Ненад Манасијевић и Бобан Вучковић, обојица из Врања, са детекторима за метал и алатом за копање. Интервенцијом полиције приведени су у полицијску станицу Врањска Бања, а потом и у СУП Врање. Колико нам је познато, од кривичног поступка се касније одустало.

¹¹ Приликом првог обиласка локалитета од стране М. Васића и К. Јовановића наводе се налази опеке димензија 28 x 21 x 5 cm (Васић и Јовановић 1906: 7–8).

Сл. 8. Локалитет Кале, основа и северни профил сонде 1

Fig. 8. The site Kale, the foundation and northern cross section of the trench 1

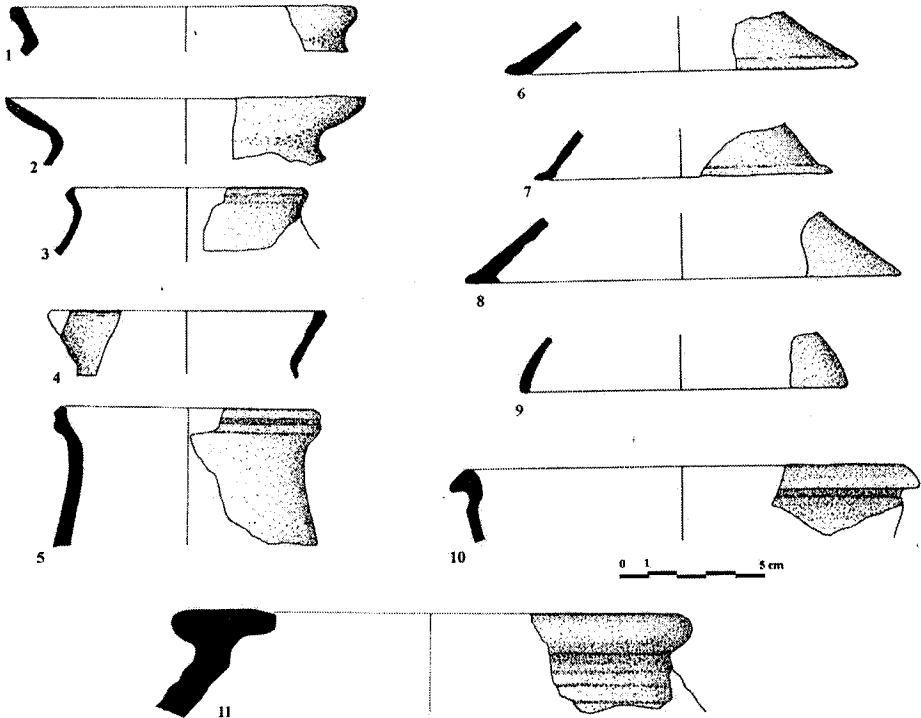
рена запеченом земљом и мада приликом ископавања није уочен ниво пода, морала се налазити на њему, или је, што се чини вероватнијим, делом била и укопана у под.

Дебљина слоја запечене земље уз источни профил сонде износила је 0,55 m, док се ка западном профили, пратећи природни пад терена, тањио на 0,20 до 0,25 m. Након уклањања тог слоја дошло се до слоја пепела чија је дебљина износила од 0,20 m уз источни до 0,10 m уз западни профил сонде. Као и у слоју запечене земље, тако је и у овом слоју пронађен тек по који ситнији уломак грнчарије. Испод пепела, на целој површини сонде, ископан је слој мрке земље са ситним каменом и каменом средње величине. У том слоју су налази грнчарије били нешто

бројнији, а констатовано је и присуство ломљених животињских костију. Једини налаз друге врсте представљао је део рога за који се може претпоставити да је могао бити коришћен као пробојац. Испод тог слоја, на релативним дубинама од 1,70 m у североисточном и 1,50 m у северозападном углу, на целој површини ископа је констатован ниво распаднуте стене, који је представљао археолошку здравицу.

Релативни односи показују да је у слоју мрке земље утемељен зид откривен уз јужни профил сонде, а у њега је делом био укопан и велики суд, па би се могло закључити да горња кота тог слоја заправо одговара нивоу пода грађевине. На основу оваквих запажања могло би се претпоставити постојање два насеобинска хоризонта – слој мрке земље са каменом би представљао старији, док би делом откривена грађевина одговарала млађем хоризонту. Та грађевина је несумњиво страдала у интензивном пожару, након чега није обнављана.

Налази грнчарије показују да су издвојени хоризонти по свој прилици веома временски блиски (сл. 9). На пронађеном узорку се не уочава разлика између уломака из слоја мрке земље и слоја захваћеног по-

Сл. 9. Локалитет Кале, грнчарија
Fig. 9. Pottery from Kale

жаром. Генерално узевши, ради се о грнчарији која је веома блиска грнчарији пронађеној на Црквишту, тако да је очигледно да међу овим утврђењима не може бити велике хронолошке разлике. Да некаква разлика ипак постоји, могло би се закључити тек на основу појаве лонаца пречишћеније фактуре и тањих зидова, какви су у знатном процету заступљени међу налазима грнчарије на локалитету Кале, док их на Црквишту готово и нема. Сматрамо да би се могли одредити и у VI столеће, на основу чега би се могло претпоставити да је утврђење на брду Кале нешто млађе, али свакако не много касније од утврђења на локалитету Црквиште.

Осим утврђења у Бањи, током прошлогодишњих радова археолошки је сондирано и утврђење у селу Корбевац, које се налази око 5 km северозападно од Врањске Бање (сл. 1: 3). На југоисточној периферији села, са леве стране Корбевачке реке, налази се узвишење које мештани зову Градиште, а које је код старијих истраживача забележено и под именом Кале. Сем са јужне стране, којом је повезано са околним брдима, са свих осталих страна Градиште је тешко приступачно (таб. II, 1). Налази се на тако погодном месту да и поред невелике висине доминира над читавом околином. Са његовог платоа се пружа изванредан видик на долину Корбевачке реке, која се 3–4 km северозападно улива у Јужну Мораву.

Најстарији подаци о локалитету забележени су 1885. године, у писму које је Д. Сабовљевић, сарадник *Стиринура* са југа Србије, упутио М. Валтровићу (Сабовљевић 1886: 29–30). Сабовљевић помиње остатке градског зида испред кога се налази велики шанац, а испред шанца гробље са каменим крстовима. Он указује и да се испод горњег платоа налази још један утврђени плато, на коме се такође виде рушевине. На крају бележи да се на сат хода уз реку налази још једно утврђење, за које нема ближих података.

Корбевац је 1889. године посетио Ф. Каниц, који је на локалитету Градиште нашао остатке разрушеног објекта, чији су се зидови у густом жбуњу и корову једва распознавали (Каниц 1985: 264–265). Каниц помиње и остатке утврђења на десној страни Корбевачке реке, на висоравни Чагољски рит, где је видео дуге зидине које су, по њему, затварале логорски простор.

Више од пола столећа након Каница локалитет је рекогносциран у оквиру програма Археолошког института у Београду (Гарашанин и Гарашанин 1951: 136). Према подацима из извештаја, на највишем делу локалитета су се јасно уочавали зидови са темељима од ломљеног камена и опеке римског формата, везане малтером. На угловима су се оцртавале куле, чији је пречник износио око 6 m. Северна падина је била прекривена фрагментима римских опека и керамике, а сличних налаза је

било и на јужној падини и на њивама источно од локалитета (Гарашанин и Гарашанин 1965: 13).

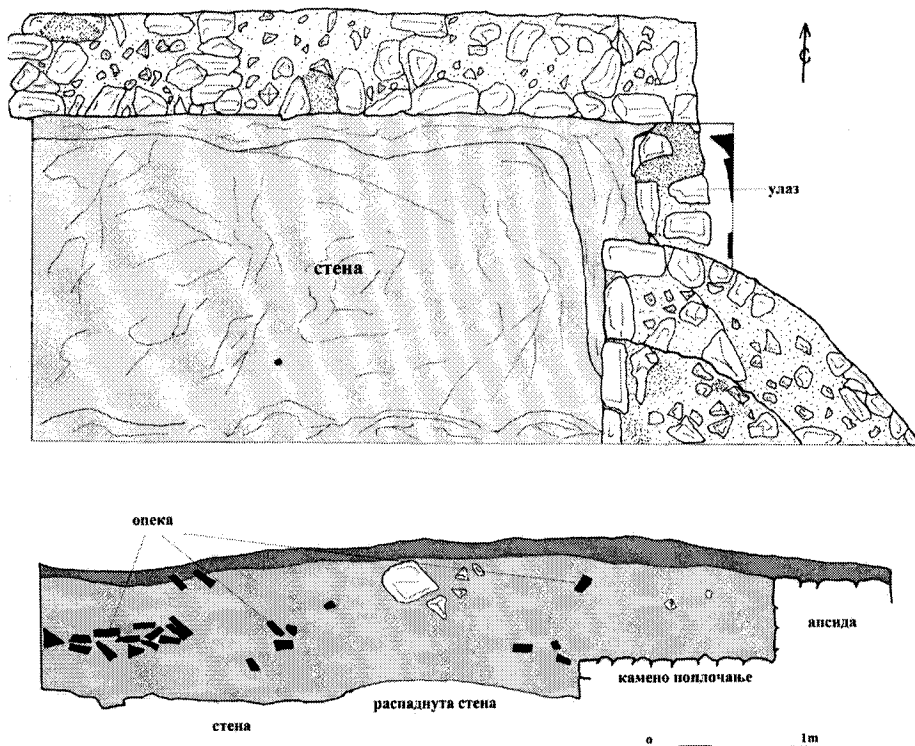
Локалитет су у два наврата обилазили и археолози враћанског музеја. Први пут М. Јовановић 1964. године, када је забележио да је на самом врху утврђења, где је било и највише грађевинског материјала, пре Другог светског рата откривен бунар, као и два античка питоса. Бунар се, мада затрпан камењем, распознавао и у време када је Јовановић посетио локалитет. Према казивању мештана, прибележио је и да су на јужној падини Градишта, где су се тада, као и данас, налазили виногради, проналажени гробови грађени од опека (Јовановић 1965: 224–226). Локалитет је рекогносциран и 1996. године (Митровић и Булатовић 1996/7: 34). Констатовано је да се утврђење састоји од “акропоља” и подграђа. Према конфигурацији терена закључено је да се горњи део простире на површини од око 2 ha, а на основу велике количине грађевинског материјала претпостављено је да је унутрашњи простор утврђења морао бити покривен објектима.

Прошле године је унутрашњост утврђења у Корбевцу сондирана са два ископа. Сонда 1 постављена је на сам врх горњег платоа Градишта, удаљена око 5 m од претпостављене трасе јужног бедема. Димензије су износиле 4 x 2 m, а дужим странама је приближно оријентисана по правцу север – југ. Испод површинског слоја шумског хумуса ископан је слој мрке земље са ломљеним каменом средње величине. Тај слој се одликовао великим бројем налаза кровне опеке (на површини ископа сакупљено је око 600 фрагмената тегула и имбрекса различите величине). Осим опеке, у истом слоју су пронађени и малобројни уломци грнчарије, као и тек по која животињска кост. Сва грнчарија је израђена на брзом витлу, од добро пречишћене глине са додатком ситнозрног песка (сл. 11: 1–2, 5–7). Боја печења је црвенкаста или сива. Већином су заступљени уломци лонаца, а забележени су и делови поклопца и питоса, као и једна дршка која би најпре могла припадати крчагу. Налази припадају посудама за свакодневну употребу, локалне производње, а једини изузетак је део амфоре која представља увоз са стране (сл. 11: 7). Израђена је од добро пречишћене глине са додатком песка, црвенкасте је боје, а украшена је водоравно урезаним густим чешљастим орнаментом.

Непосредно испод површинског слоја у јужној половини сонде, управо у односу на правац њеног пружања, откривен је зид грађен ломљеним каменом, везаним иловачом помешаном са грумењем кречног малтера. Ширина му је износила 0,60 m, највећа висина 0,50 m, а очуван је у висини од два-три реда камена. Подигнут је на стени, која са његове јужне стране пада до дубине од 0,70–0,90 m, док је са северне стране заравњена, а како су се са те стране на стени уочавали трагови кречног малтера, претпостављено је да одговара нивоу пода грађевине којој је

откривени зид припадао. Без даљих ископавања, остаје непознато каква је била намена те грађевине.

Сонда 2 постављена је двадесетак метара југоисточно од сонде 1. Према конфигурацији терена, на том месту се могло претпоставити постојање остатака цркве, што је ископавањем и потврђено (сл. 10). Ископом је откривен унутрашњи североисточни угао цркве, са делом унутрашњости апсиде (таб. II, 2). На северном рамену, између апсидалног зида и зида наоса налазио се помоћни улаз у цркву широк 0,65 m. На њему је очуван праг направљен од камених плоча везаних блатом и малтером. Зид апсиде је широк 0,60 m, исто као и северни зид цркве, који је откривен у дужини од 4,10 m. Грађени су од ломљеног и делимично притесаног камена, слаганог у мање или више неправилне редове. Као везивно средство коришћено је блато измешано са кречом. Очувана висина апсидалног зида на његовом северном крају износи 1,40 m, док је максимална очуваност северног зид наоса 1,50 m. Зидови су утемељени у

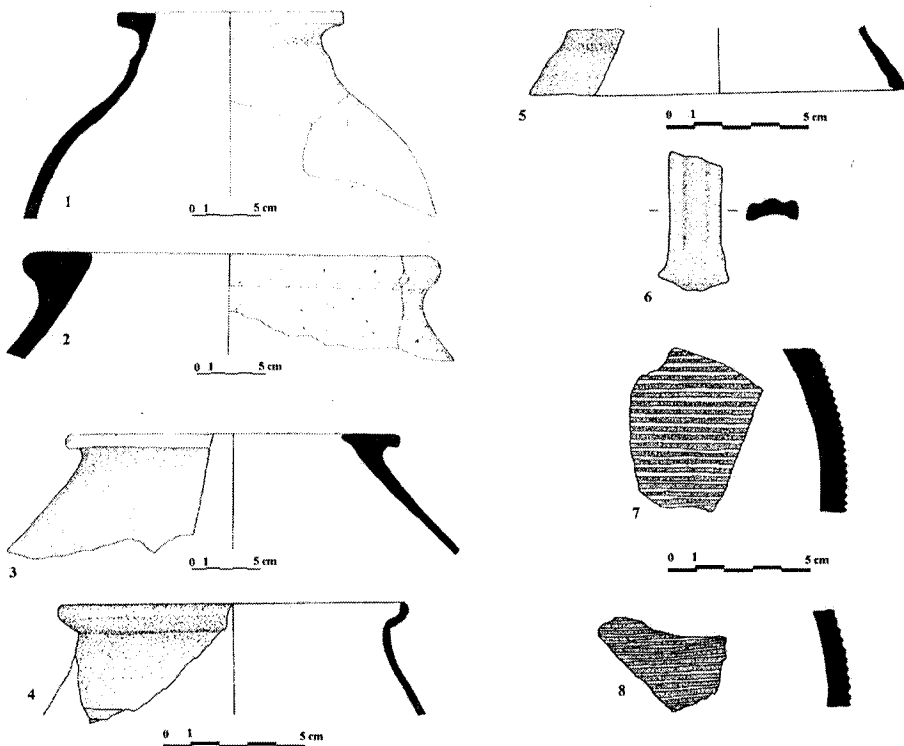
Сл. 10. Локалитет Градиште, основа и јужни профил сонде 2

Fig. 10. The site Gradište, the foundation and south cross section of the trench 12

распадној стени, а темељни ров је уз унутрашње лице зида широк око 0,15 m и дубок 0,20 m.

Ниво распаднуте стене унутар цркве одговарао је археолошкој здравици. Између површинског слоја и здравице ископан је слој светломрке земље у коме су пронађени бројни фрагменти кровне опеке, идентичне са оном из сонди 1. Осим налаза опеке, у слоју су једино још пронађени један гвоздени кованик и изузетно ретки уломци грнчарије. Унутар наоса трагови пода нису уочени, али је ниво пода највероватније одговарао нивоу прага на помоћном улазу, као и нивоу каменог поплочања откривеног унутар истраженог дела апсиде. То поплочање прати ивицу апсидалног простора, а начињено је каменом везаним блатом и делом заливеним кречним малтером.

Уломци грнчарије пронађени унутар цркве одговарају онима из сонде 1 (сл. 11: 3–4, 8). Пронађен је део обода тамносивог лонца, израђеног на брзом витлу од добро пречишћене глине са додатком песка, као и део обода већег питоса црвенкасте боје, од добро пречишћене глине са

Сл. 11. Локалитет Градиште, грнчарија
Fig. 11. Pottery from Gradište

додатком кварца и песка. Од посебног је значаја налаз дела трбуха амфоре, која припада истом типу као и налаз амфоре из сонде 1.

Међу пронађеним покретним налазима једино се на основу уломака грнчарије може разматрати датовање утврђења. Хронолошки су најосетљивији управо налази делова амфора украшених густим чешљем. Почетак производње таквих амфора ставља се у IV век, а највећи обим у V и VI век, док крај VI и почетак VII столећа представљао крај њихове производње (Bjelajac 1996: tip XX, 67–72, sl. XXIII–XXIV). Распрострањеност им је веома широка, а највећа концентрација налаза је у областима око Црног мора и доњег Подунавља, за које се и везује њихово порекло. Налажене су у већини утврђења дуж Дунава између Београда и Прахова, и датоване су у период од IV до VI века, али већином у VI век. У много мањем броју су за сада познате на локалитетима у унутрашњости Србије, где се временски опредељују у VI столеће, што би одговарало и налазима са Градишта.¹²

Овим би преглед прелиминарних резултата сондажних ископавања у Врањској Бањи и Корбевцу био закључен. Мада скромна по обиму, истраживања су изнедрила довољно података да се време подизања и коришћења утврђења бар оквирно одреди. Досадашња сазнања о касноантичким и рановизантијским утврђењима у Врањско-прешевској котлини веома су оскудна и мада је очигледно да је њихов број знатно већи, позната су тек спорадично. Народни музеј у Врању поседује случајне налазе са локалитета Марково кале код Прешева, који указују на постојање утврђења из тог раздобља.¹³ Остава рановизантијског новца са локалитета Кале у селу Клиновцу југоисточно од Бујановаца потврђује да се ради о утврђењу које је, ако не и раније, коришћено бар у првој половини VI века (Гај–Поповић 1973: 25–29). Археолошким ископавањима обављеним 1985. године у подножју Градишта у Великом Трновцу код Бујановца установљено је да утврђење припада истом времену (Чершков 1986: 59–60).¹⁴ Налази делова амфора из утврђења Марково кале изнад Врања такође потврђују да је и то утврђење постојало већ у VI столећу. Раније је искључиво било познато по материјалу из каснијих раздобља средњег века, а већином из доба турске власти на овим просторима (Максимовић и Паламеровић 1987: 141–154).

¹² Територијално најближе аналогије представљају делови таквих амфора из утврђења Марково кале изнад Врања. То су још увек непубликовани налази пронађени приликом вишегодишњих ископавања, данас депоновани у Народном музеју у Врању.

¹³ Од покретних налаза пронађених у подножју брда Марково кале у збирци врањанског музеја налазе се: бронзана игла са главом у облику птице, део бронзане наруквице, део језичка и пређице, као и гвоздена секира и неколико врхова стрелица. Према расположивом сазнањима на истом локалитету је пронађен и бронзани новац цара Јустинијана I (527–565).

¹⁴ Са истог локалитета потичу и две бронзане лампе које су у новије време, под нејасним околностима, доспеле у музеј у Приштини. Хронолошки су опредељене у раздобље V–VI века (Shukriu 2003: 19–23).

Сондирана утврђења у Врањској Бањи и Корбевцу оквирно су опредељена у раздобље од краја IV па до у VI столеће, али упоредна анализа показује да међу њима ипак постоје одређене временске разлике. Најстарије би било утврђење на Црквишту, које би на основу налаза новца могло бити прецизније датовано од краја IV до у другу половину V века. До његовог подизања могло је доћи након пораза код Хадријанопоља и погибије цара Валенса, када су групе варвара преправиле Тракију и нападале Горњу Мезију и Панонију (Мирковић 1981: 95–96). Утврђење је по свој прилици трајало највећим делом V века, а не може се искључити и могућност да је напуштено тек крајем столећа, у време бугарских напада на Царство (Ковачевић 1981: 109). Тада је могло доћи и до запоседања стратешки повољнијег положаја на брду Кале, са друге стране Бањске реке. Том времену би могао припадати старији слој у утврђење, док би се млађи хоризонт најпре могао повезати са обновом из времена цара Јустинијана I (527–565). Истом градитељском подухвату би се могло приписати и подизање утврђења у Корбевцу. На другој страни, отворено је питање до када су та два утврђења трајала. Према мишљењу Ђ. Јанковића, она нису постојала у другој половини VI столећа, као и нека друга утврђења на југу Дарданије и Друге Македоније (Јанковић ова свеска). Нађени уломци грнчарије слични су осталим из Северног Илирика, датованим у другу и трећу четвртину VI столећа, док такве грнчарије нема у слојевима из доба обнове цара Маврикија (Јанковић 1981: 141–147; Вјелажас 1990: 163–168). Напуштање утврђења се повезује са хунским (кутригурским) нападима из 539. и 544. године, а да је тада овај простор био угрожен показује остава новца из Клиновца, која се завршава примерком кованим 543/4. године (Гај–Поповић 1973: 25–29). За утврђење на локалитету Кале установљено је да је страдало у пожару, док утврђење у Корбевцу више делује као да је напуштено. Нажалост, осим за Кале у Клиновцу, за трајање других утврђења око Врања за сада немамо никаквих података, тако да комплетнију слику, којом се могу употпунити или исправити и овде изнете претпоставке, могу пружити тек будућа истраживања.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bjelajac, Lj. 1990 La céramique et les lampes, in *Caričin Grad II*, ed. V. Bavant, V. Kondić et J. M. Spieser, Beograd-Rome, 161-190.
– 1996 *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd.
- Васић, М. М. и Јовановић, Ј. К. 1906 Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији, Додатак *Стиринуру* н. р. 3: 1-37.
- Максимовић, Д. и Паламаревих, О. 1987 Марково Кале код Врања. Преглед истраживачких радова, *Врањски гласник* 20: 141-154.
- Мирковић, М. 1981 Централне балканске области у доба позног царства, у *Историја српског народа I*, ур. С. Ђирковић, Београд, 89-105.
- Чершков, Т. 1986 Локалитет “Градиште” – Велики Трновац – СО Бујановац, *Гласник Друштва конзервативора Србије* 10: 59-60.
- Janković, Đ. у штампи The Slavs in the 6th Century North Illyricum, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 19.
- Jovanović, M. 1964 Banjštica – Latifka, Vranjska Banja – rimsko naselje, *Arheološki pregled* 6: 92-93.
- Јовановић, М. 1965 Археолошка истраживања у 1964. години – Јужноморавска долина од Лепенице до Врања, *Врањски гласник* 1: 217-235.
– 1966 Археолошка ископавања у 1965. години – Јужноморавска долина од Врања до Бујановца, *ВГ* 2: 314-327.
– 1967 Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години – Долина Моравице од Бујановца до Прешева, *ВГ* 3: 313-335.
– 1968 Археолошка истраживања у 1968. години – Прешевска котлина, *ВГ* 4: 496-505
- Каниц, Ф. 1985 *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд.
- Булатовић, А. 1999-2000 Налазишта Брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *ГСАД* 15-16: 23-42.
- Булатовић, А. и Митровић, Г. 1996/7 Археолошко рекогносцирање Пчињског региона (централни део Јужноморавске котлине и долина реке Кршевице), *ВГ* 29-30: 29-42.
- Гај-Поповић, Д. 1973 Две оставе бронзаног византијског новца VI века из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* 7: 25-37.
- Гарашанин, Д. и Гарашанин, М. 1951 *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.
– 1965 *Из археологије врањске области*, *ВГ* 1: 1-18.
- Shukriu, E. 2003 Frühchristliche Lampen aus der antiken Provinz Dardania, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 9: 19-23.
- Carson, R. A. G. and Kent, J. P. C. 1989 Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire, A. D. 346-498, in Carson R. A. G., Hill, P. V. and Kent, J. P. C., *Late Roman bronze coinage, A. D. 324-498, Part II*, New York, 41-111.
- Сабовљевић, Д. 1886 Допис. Из Пробоја од Душана Сабовљевића, *Стиринур Српског археолошког друштва* 3, 1: 28-31.
- Stojić, M. 2001 The Brnjica Cultural Group in the South Morava Basin, *Starinar* 50: 9-32.

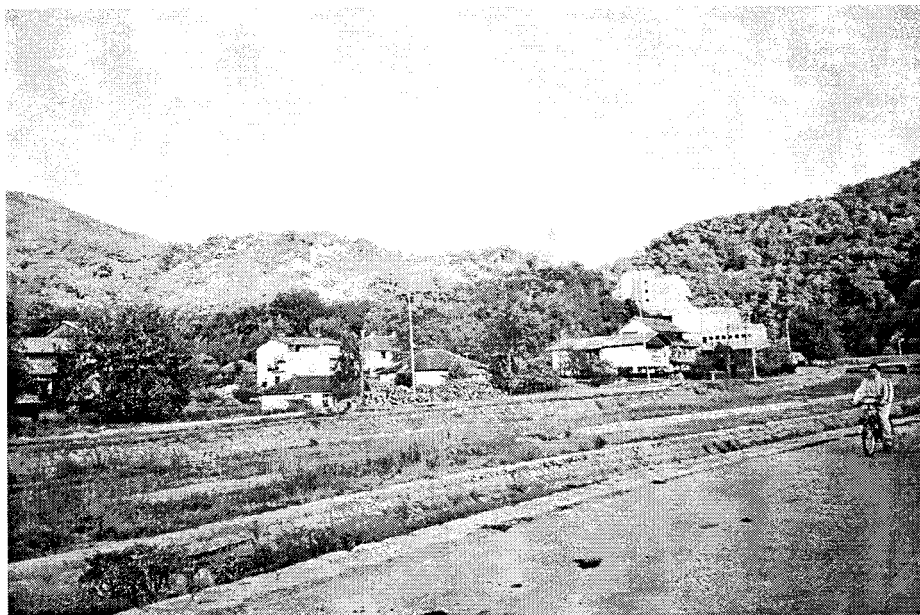
DEJAN RADIČEVIĆ, GORDANA STOJČIĆ, GORAN MITROVIĆ and
ALEKSANDAR RANISAVLJEV

TRIAL EXCAVATIONS OF EARLY BYZANTINE FORTIFIED SITES
AT VRANJSKA BANJA AND KORBEVAC

Summary

Although situated on one of major natural communication routes in the Balkan Peninsula and therefore expected to yield plentiful and diverse archaeological material, the Vranje Basin is an as yet insufficiently explored and studied area. The local archaeological heritage has been the object of scholarly interest for long, but it is only lately that systematic archaeological work has been intensified. Earlier surveys registered a large number of fortified sites on the hilly fringe of the South Morava Basin, but none has been excavated yet. Based on finds recovered from the surface they were provisionally dated to different periods, from prehistory to the Middle Ages, but as a rule there is a dearth of detailed information. With the view to making at least some additions to that limited knowledge, in September 2003 exploratory sondages have been employed on two fortified sites at Vranjska Banja and one in the village of Korbevac. Although small in scale, the excavations have obtained enough data for establishing the dates of their building and use with some accuracy. Apart from few finds confirming occupation as early as prehistoric times and in the advanced medieval period, the occupation of the sites is found to have been at its peak from the end of the fourth century and into the sixth. Aiming at a narrower chronological frame for the excavated fortifications, the researchers propose the following dates: Vranjska Banja–Crkvište – end of the fourth to fifth centuries; Vranjska Banja–Kale – end of the fourth to mid–sixth centuries; and Korbevac–Gradište – sixth century.

28. 06. 2004.

1. Брањска Бања, локалитет Црквиште
1. Vranjska Banja, the site Crkvište

2. Брањска Бања, локалитет Кале
2. Vranjska Banja, the site Kale

1. Корбовец, локалитет Градиште
1. Korbovec, the site Gradište

2. Корбовец, лок. Градиште, сонда 2, североисточни угао цркве
2. Korbovec, the site Gradište, trench 2. northeastern corner of the church